

Ali Tekin. *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî’de Burhân Teorisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017. 477 sayfa. ISBN: 9789752484047.

*Fatma Karaismail**

Fârâbî (ö. 339/950), Aristotelesçi mantığın temelini oluşturan ve Meşşâî felsefenin en ayırt edici özelliği olan burhan teorisini İslam düşüncesine ayrıntılı bir şekilde tanıtan ilk filozoftur. Onun, Aristoteles’e (ö. MÖ 322) ait *Analütika Hüsterâ* (İkinci Analitikler) adlı eserden hareketle telif ettiği *Kitâbu’l-Burhân*, İslam felsefesindeki pek çok tartışmanın seyrini belirleyici bir rol oynamıştır. Ali Tekin’in Aristoteles ve Fârâbî’nin burhan teorilerini ele alan *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî’de Burhân Teorisi* başlıklı çalışması, böylesine önemli bir konuda bu iki filozofun görüşlerini ayrıntılı bir şekilde karşılaştırması açısından dikkate değer bir içeriğe sahiptir.

Tekin’in çalışması, Fârâbî’nin *Burhân* kitabının Yunanca, Süryanice, Arapça ve Latinceye kendisinden önce ortaya koyulan burhan teorisine ilgili kitaplardan hangi bakımlardan ayrıldığı, Aristoteles’in *Analütika Hüsterâ*’sına yazılmış bir şerhten ibaret olup olmadığı ve Fârâbî’nin bu teoriyi felsefî sistemine ne ölçüde uygulamış olduğu gibi sorular etrafında şekillenmektedir. Bu amaçla Tekin, dört bölümden oluşan çalışmasının ilk bölümünü *Analütika Hüsterâ*’nın Meşşâî gelenekteki yeri, bu eser üzerine yazılan şerhler ve Fârâbî’nin *Analütika Hüsterâ* hakkındaki çalışmaları gibi konulara ayırmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise sırasıyla Aristoteles ve Fârâbî’nin burhan teorileri tasvir edilmiş ve her iki bölümde de alt başlıklar filozofların burhan kitaplarındaki bölüm ve alt başlıklar dikkate alınarak kurgulanmıştır. Dördüncü bölümde ise yazar önceki bölümlerde ortaya koyduğu çerçeve ışığında Aristoteles ve Fârâbî’nin burhan teorilerini çeşitli açılardan değerlendirmekte ve Fârâbî’nin felsefesinde burhan teorisinin yerini ve önemini belirlemeye çalışmaktadır.

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Felsefe Bölümü. İletişim: fatma.karaismail@istanbul.edu.tr.

Yazar “Aristoteles’in *Analütika Hüsterası* (*Kitâbu’l-Burhân*), Meşşâî Gelenekteki Yeri, Üzerine Yazılan Şerhler ve Fârâbî’nin *Analütika Hüsterası* Çalışmaları” başlıklı birinci bölümde *Analütika Hüsterası*’nın gelenekteki yerini öncelikle Aristoteles’in, sonrasında ise Alexander of Aphrodisias (ö. 200), John Philoponus (ö. 570), Fârâbî, İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbn Rüşd (ö. 595/1198), İbn Meymûn (ö. 601/1204) gibi Aristotelesçi filozofların yorumlarına başvurarak ortaya koymakta ve neticede onların çoğunun bazı küçük ayrıntılar dışında şu görüşte birleştiklerini belirtmektedir: Burhan, Meşşâî mantık ve felsefe sisteminin odak noktasıdır ve diğer mantık çalışmaları burhan için bir hazırlıktan ibarettir. Burhandan önceki mantık kitapları burhanın formu ve formunun parçaları iken sonrakiler ise bilim olanla olmayanı ayırt etmede kişiye yol gösterici kitaplardır. Tekin ardından bu bölümde, *Analütika Hüsterası*’nın adı, iç düzeni, klasik dönem çevirileri ve Yunanca neşirleri bağlamında tanıtımına ve bu eser hakkında Yunanca, Süryanice, Arapça, Latince ve İngilizce yazılmış şerhlere kısaca yer vermekte; son olarak ise Fârâbî’nin *Analütika Hüsterası* hakkındaki çalışmalarını ve *Kitâbu’l-Burhân*’ının neşir, haşiye ve taliklerini tanıtılmaktadır.

“Aristoteles’te Burhân Teorisi” başlıklı ikinci bölüm ise daha önce ifade edildiği gibi, Aristoteles’in ilgili kitabının ayrıntılı bir tasvirini içermektedir. “Burhân ve Tanıma Giriş” ve “Burhân” başlıklı ilk iki alt-bölümde burhanın tanımı, burhani kıyas ve parçaları, burhanın öncüllerinin zorunluluğu, bilimlerin konu, ilke ve meseleleri, varlık burhanı, sebep burhanı ve mutlak burhan, üstünlük açısından burhanlar, burhanın işleyişi, zan, bilgisizlik ve yanılğı, bilimlerin taksimi ve bilimlere burhanlık ve kesinlik konuları ele alınırken; üçüncü alt-bölümde tanımın tanımı, tanımın yapısı, tanım-burhan ilişkisi ve tanım elde etme yöntemi olarak burhan, tanım elde etme yöntemlerinin değerlendirilmesi, tanımlanamazlar ve tanımın tekliği ve değişebilirliği konularına yer verilmektedir. Bu bölümde Aristoteles’in yalnız *Analütika Hüsterası* kitabından değil, onun diğer mantık kitaplarından da hareketle burhan kitabındaki konuların açık ve net bir şekilde tasvir edilmesi amaçlanmıştır.

“Fârâbî’de Burhân Teorisi” adlı üçüncü bölümde de aynı metotla bu kez Fârâbî’nin burhan kitabını oluşturan bilgi, bilim ve bilimsel tartışma teorisine giriş, burhan ve diğer sanatlar bağlamında marifet ve marifet sınıfları, burhan, tanım, bilimlerin kurulması ve burhani konuşma usulü konuları ele alınmaktadır. Tekin burada söz konusu bölümlerden her birinin alt başlıklarını da Fârâbî’nin *Kitâbu’l-Burhân*’ındaki düzene göre şekillendirmekte ve bu konuları mümkün meretebe Fârâbî’nin *el-Hatâbe*, *Kitâbu’l-Cedel*, *Kitâbu’l-Kıyâs*, *Kitâbu’l-Emkineti’l-mugallita*, *et-Tavtie*, *el-Medhal*, *el-Elfâzü’l-müsta’mele fi’l-mantık* gibi mantık kitapları başta olmak üzere diğer kitaplarından da deliller getirmek suretiyle tasvirî bir şekilde ortaya koymaktadır.

“Fârâbî'nin Burhân Teorisine Katkıları” başlıklı son bölümde önce Fârâbî'nin Aristoteles'i alımlama şekline, Aristoteles ve Fârâbî'nin burhan kitaplarının kısa birer özetine ve bu iki kitabın mukayesesine yer veren Tekin, devamında da Fârâbî'ye göre bu teorinin mantık, felsefe, düşünce tarihi, erdemli toplum ve erdemli dindeki yeri ve rolünü incelemektedir. Bu bölüm, çalışmanın mantık tarihi literatürüne katkısı bakımından en dikkat çekici bölümdür. Zira burada tasvirten uzaklaşarak Fârâbî'nin burhan teorisine katkıları çeşitli açılardan değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ancak burada yazar, bu çalışmanın sınırları dâhilinde ayrıntılı bir mukayesenin mümkün olmadığını belirterek bu bağlamda *Kitâbu'l-Burhân*'ların içerik mukayesesıyla ve Fârâbî'nin burhan teorisini mantık ve felsefeye nasıl uyguladığını göstermekle yetinmiştir. Tekin'e göre bu iki burhan metninin tasarımı, iç düzeni, konuları işleyiş sıradüzeni ve bölümlenmeleri farklıdır ve bu farklılık her iki metin bu bakımlardan karşılaştırıldığında açıkça görülür. Aristoteles'in eseri “Burhân” ve “Tanım” olmak üzere iki makaleden oluşurken, Fârâbî'nin eseri beş bölüm ihtiva etmektedir. Ancak Tekin'e göre bu beş bölümden ilki, ikinci bölüm olan “Burhân” ve üçüncü bölüm olan “Tanım” konularına giriş mahiyetindedir. “Bilimlerin Kurulması” ve “Burhânî Konuşma Usulü” başlıklarını taşıyan son iki bölüm de Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ*'sında olmamakla birlikte yazar, bu bölümlerdeki terminolojilerin çoğunun ve konuların bir kısmının Aristoteles'in eserlerinde dağınık bir şekilde bulunduğunu ve Fârâbî'nin bu konuları, Aristoteles'in eserini çok iyi anlayıp onun teorisini geliştirmek suretiyle yeniden kurguladığını ileri sürmektedir. Bu noktada Tekin, Fârâbî'nin, Aristoteles'in burhan teorisindeki bilgi teorisini çok iyi özümseyerek dördüncü bölümde bir bilgi teorisi kurduğunu ve bunu ayrıntılandırıldığını ileri sürse de bu iddiasını ilgili konu ve bölümlere atıflarla destekleme yolunu tercih etmemiş görünmektedir.

Metinlerin konu açısından karşılaştırılması aşamasında ise Tekin, Aristoteles'in *Analütika Hüsterâ*'sında bulunup Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Burhân*'ında bulunmayan ya da kısmen bulunan konuların fasıl numaralarını vermekle yetinirken, bu bağlamda daha önemli olan Fârâbî'nin Aristoteles'in teorisine katkıları konusu üzerinde daha fazla durmuş ve Fârâbî'de bulunup Aristoteles'te bulunmayan konulara ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Buna göre, *Kitâbu'l-Burhân*'ın ilk bölümündeki bazı konular dolaylı olarak Aristoteles'te bulunsa da bu bölüm büyük oranda Fârâbî'ye aittir. İkinci bölüm genel olarak Aristoteles'in eserinde dağınık olarak işlenen konuları içerse de zâtî yüklemeler ve gerekler, şartlı önermeler, birinci şeklin birinci darbında düzenlenen burhanın parçalarının sekiz sınıf ve dokuz darbla nasıl telif edileceğine ilişkin teori gibi Fârâbî'nin burada yer verdiği bazı konular Aristoteles'te bulunmamaktadır. Yine, tanım bölümünde varlık burhanından ve mutlak burhan formunda orta terimin suret dışındaki nedenlerden oluşması durumunda

betimin elde edilebilmesine dair açıklamalar da Fârâbî'nin yer verip Aristoteles'te bulunmayan konulardandır. Netice olarak Tekin'e göre Fârâbî, özde Aristoteles'in burhan teorisine sadık kalmakla birlikte, konu açısından bazı ekleme ve çıkarmalar yapmak ve bu konuları yeni bir şekilde tasarlamak suretiyle Aristoteles'in teorisini dönemin bilimsel şartları bağlamında geliştirmiş ve yenilemiştir. Fârâbî'nin Aristoteles'e muhalif olduğu tek husus ise Fârâbî'nin tümevarım hakkındaki görüşleridir. Aristoteles'e göre tümevarım, duyuyla başlayan ve tecrübeyi de içeren bir süreçken Fârâbî tecrübeyi tümevarımdan ayırmaktadır. Ona göre tecrübeye zorunlu ve kesin tümel hükme ulaşamaz. Zira tümevarımda duyudan alınıp zihne taşınan şeylerle ilgili aklın özel bir fiili söz konusu değilken tecrübeye duyudan alınıp zihne taşınan şey hakkında kesinlik oluşana kadar aklın özel fiili söz konusudur. Bu nedenle tecrübeden elde edilen şeyler burhanlardaki ilk ilkeler olurken, tümevarımdan elde edilenler burhanların ilk ilkeleri olamazlar.

Tekin, Fârâbî'nin burhan teorisini mantık ve felsefeye uygulamasının mahiyetini ve burhan teorisinin Fârâbî'nin düşünce sistemindeki yerini ortaya koymayı amaçlayan son kısımda Fârâbî'nin burhan teorisinin mantık bilimindeki yerini daha belirgin bir konuma getirdiğini, teoriyi çok farklı yönlerden uyguladığını, burhan teorisinin beş tümel, kategoriler, önermeler ve kıyas konularıyla bağlantılarını net bir şekilde kurduğunu ifade etmektedir. Tekin son olarak Fârâbî'nin faziletli toplum ve mille teorilerinin de temelinde burhan teorisini yerleştirmesinin anlamı üzerinde durmaktadır. Fârâbî'ye göre şayet bir din burhani felsefeye dayanıyorsa erdemli bir din iken, cedeli ve sofistیک bir felsefeye dayanıyorsa erdemsiz bir dindir. Bu kısımda erdemli toplum ve mille teorilerinin burhan teorisıyla ilişkisi bağlamında yapılan açıklamalar tatmin edici olmakla birlikte, Fârâbî'nin burhan teorisini mantık ve felsefenin merkezine yerleştirmesinin ortaya çıkardığı sonuçlar daha ileri değerlendirmelere ihtiyaç duymaktadır.

Tekin'in kitabı, Türkçede –hatta diğer dillerde de– hakkında yeteri kadar çalışma bulunmayan Meşşâî felsefenin bilgi ve bilim kuramı olan burhan teorisini konusunda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Çalışma aynı zamanda burhan teorisini Aristoteles ve Fârâbî özelinde inceleyip başta burhan teorisini olmak üzere birçok mantık konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından da dikkate değerdir. Zira kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde burhan teorisinin pek çok çetrefilli konusu açık bir şekilde izah edilmekte, bu açıklamalar gerek Aristoteles ve Fârâbî'ye gerekse Aristoteles şârihleri, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e atıfla bütüncül bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır. Ayrıca yazar, Arapça kavramların Antik Yunanca karşılıklarını vererek Fârâbî'nin Antik Yunanca terminolojiyi nasıl alımladığını da ortaya koymakta ve kavramsal sürekliliğin takibini kolaylaştırmaktadır. Bu

nedenle Tekin'in kitabı, burhanla ilgili yapılacak araştırmalara ışık tutacak ve bu çalışmalarda başucu kitabı olacak mahiyettedir. Öte yandan, yazarın iki filozofun görüşlerini bir problem bağlamında aynı anda ortaya koymak yerine, bu iki filozofun burhan teorilerini müstakil olarak tasvir etmeyi tercih etmesi nedeniyle kitapta büyük hacim kaplayan ikinci ve üçüncü bölümler büyük oranda birbirinden bağımsız bir görüntü oluşturmaktadır. Bu sorun dördüncü bölümde kısmen telafi edilse de çalışmanın sınırlarını aşmamak amacıyla burada da kuvvetli bir irtibatın kurulmadığı görülmekte ve bu bölümün başında yer verilen ikinci ve üçüncü bölümlerin kısa özetleri de tekrar izlenimi uyandırmaktadır.